

"När vi firar de avlidna brödernas dagar": texter för dödsofficiet i Liber daticus vetustior Lundensis av Christer Pahlmblad

Text © Christer Pahlmblad

DOI: <https://doi.org/10.37852/oblu.353.c835>

Ingår i antologin:

Mellan evighet och vardag: Lunds domkyrkas martyrologium Liber daticus vetustior (den äldre gåvoboken): studier och faksimilutgåva

Redaktör: Eva Nilsson Nylander

eISBN: 978-91-985432-7-8

ISBN: 978-91-7874-181-6

Skrifter utgivna av Universitetsbiblioteket i Lund. Ny följd. 10

ISSN: 0348-4572

Utgivare: Universitetsbiblioteket, Lunds universitet

Denna text är licensierad under CC-BY, Erkännande. (Se fullständiga villkor: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>) Enligt licensen får verket spridas och bearbetas utan att tillstånd behövs, men verkets upphovsperson måste anges.

Verket är publicerat med öppen tillgång i elektronisk form 2026, ursprungligt publiceringsår 2014.

Christer Pahlmblad

”När vi firar de avlidna brödernas dagar”

– texter för dödsofficiet i Liber daticus vetustior Lundensis

I LIBER DATICUS VETUSTIOR (i fortsättningen LDV) finns två serier med namn. Först, spatiöst inskrivet, ett martyrologium – månad för månad årets helgondagar, namnen på kyrkans säkra kort: Guds moder, apostlarna, martyrerna, bekännarna etc., i regel antecknade på deras *natalis*, deras födelsedag, inte den jordiska, utan den himmelska födelsedagen som är densamma som deras jordiska dödsdag.¹ För så tänkte den medeltida kyrkan: Sedan själen lämnat kroppen befinner sig dessa heliga i paradiset, ”födda på nytt”, i väntan på den kroppsliga uppståndelsen. Varje namn i martyrologiet har en kortvariant av helgonets levnadsberättelse eller *vita* eller legend. I breviariet med kyrkans dagliga bön, officiet, de åtta tideböerna som bads i kyrkans kor, återgavs i matutinen på de mest berömda helgonens firningsdagar mer utförliga legender. Helgonen med lägre firningsgrad kommemorerades kanske bara med en bön, men här i martyrologiet fick man således även om dessa paradisetts invånare veta något litet mer.

Den andra serien namn har förts in mellan helgonnotiserna och i marginalerna på respektive persons dödsdag. De som nämns här gick ett osäkrare öde till mötes: somliga, helgonen i det fördolda, förenades med skaran i paradiset, andra, de ”varken helt goda eller helt onda”, behövde renas i skärselden innan de kunde komma in i paradiset, andra åter väntade ett bistrare öde. Men vem som var vem kunde man inte veta något om.

Allhelgonadagen, *Festivitas omnium sanctorum*, som dagen kallas i LDV, inträffar den 1 november. Varje år firas då alla de kända och okända som nu inför den Treenige med Maria som den främsta är förebedjare för de mindre lyckligt lottade. Inte utan logik har Alla själars dag, *Commemoratio omnium fidelium defunctorum*, förlagts till den följande dagen.² Kyrkan ihågkommer då alla troende avlidna. Helgen den 1–2 november konkretiserar på så sätt den medeltida tanken på Kristi kyrka som en triumferande kyrka i himlen, en lidande kyrka i skärselden och en stridande kyrka på jorden. Inom denna ena kyrka, tänkte man sig, rådde solidaritet. Genom

¹ (Dies) natalis kunde under medeltiden också ha den mer allmänna innebörden ”årsdag”, se DACL, 12, art. Natale, natalicia, sp. 891 (Henri Leclercq).

² LDV, fol. 114v f. resp. 116v.

helgonens överflödande förtjänster – egentligen Kristi förtjänster i sina heliga – ägde kyrkan en skatt som på helgonens och de troendes förbön kunde tillräknas själarna i skärselden och därmed lindra deras plågor eller förkorta vistelsen där. Tanken på en sådan frälsning ”såsom genom eld”³ har sina rötter i fornkyrkan liksom även tron att kyrkans frambärande av Kristi offer i mässan, de troendes förböner och allmosor till de fattiga eller till kyrkan var handlingar som kom själarna i den renande elden till godo. Martyrologiet kallas Liber daticus Lundensis, Lunds domkyrkas gåvobok, eftersom många av namnen som skrivits in i denna representerar människor som för sin egen och för sina släktingars skull skänkt gåvor till domkyrkan mot löftet att kyrkan skulle komma ihåg dem i sin förbön till evig tid⁴ (ett löfte som bröts definitivt med reformationen, gissningsvis en av de reformatoriska åtgärder som väckte den största förtrytelsen på 1500-talet).⁵

Det är i detta sammanhang som texterna på de sju första bladen i LDV hör hemma.

Vad är nu detta för texter?

På dessa sju blad återges två kyrkofaderstexter indelade i nio avsnitt samt en serie om sju bibeltexter. Ett blad saknas. På detta har med all säkerhet funnits ytterligare två bibeltexter, sammantaget nio således. På det åttonde bladet blir det cirka en och en tredjedels sida över på vilka ytterligare något kan ha funnits, men det behöver inte röra sig om material som är relaterat till dessa texter. Bladen har inte skrivits för att häftas in i LDV. De kommer från en handskrift som producerats drygt hundra år efter LDV:s tillkomst.⁶ Någon gång under senmedeltiden har de tagits ut ur sitt ursprungliga sammanhang och häftats in i LDV medan handskriften i övrigt kan ha återanvänts på något annat sätt. Texterna på dessa blad står i direkt relation till innehållet i själva gåvoboken, till de sekundärt inskrivna namnen i martyrologiet.

Avsnitten i texterna markeras med romerska siffror, oftast föregångna av förkortningen Lco eller det helt utskrivna Lectio, läsning. Det är därmed inte så svårt att sluta sig till att det handlar om alternativa läsningar i en matutin med tre nokturner med sammantaget nio läsningar.

Den första texten är en sermo, predikan, av Augustinus över 1 Thess 4:13–17.⁷ Den är försedd med en överskrift eller snarare en anvisningstext: *In commemoratione fratrum defunctorum*, när avlidna bröders minne firas. Den andra texten är hämtad från slutet av Cyprianus traktat *De mortalitate*.⁸ Här finner man anvisningen *In anniversario fratrum defunctorum*, på avlidna bröders årsdag. Anvisningarna hänför Augustinustexten till Alla själars dag, Commemoratio omnium fidelium defunctorum,⁹ och Cyprianustexten till de tideböner som skulle komma till användning när man bad för en enskild på dödsdagen. Ordet *anniversarium* har en dubbel innebörd: det syftar såväl på själva årsdagen för dödsfallet som på den

3 1 Kor 3:15, Vulgata: "quasi per ignem".

4 För exempel, se Bertil Nilssons och Per Stobaeus artiklar.

5 Alla själars dag förlades till den 2 november i Cluny före år 1050, vilket kom att bli det överallt accepterade datumet. Clunys praxis befrämjade i hela västkyrkan såväl firandet av enskildas dödsdag som bönen "till evig tid" för de döda. Listor på de döda, nekrologier, lästes i Cluny i samband med primen. Primens bads i Cluny antingen som korbön eller i samband med kapitlet. Le Goff 1990, s. 124 f.

6 För dateringen, se Gunilla Björkvalls artikel.

7 Augustinus, Sermo 173, PL 38, sp. 937–939.

8 Cyprianus, *De mortalitate*, 20–26, CC SL 3A, s. 27–32.

9 Jfr Necrologium Lundense, fol. 166r: Alla själars dag, 2 november, benämns här *Recordatio fratrum defunctorum*. Fratres i anvisningarna liksom i själva kyrkofaderstexterna och i benämningen på Alla själars dag i nekrologiet betyder här de kristna bröderna i allmänhet och syftar inte på t.ex. kanikerna, som kunde kalla varandra frater.

liturgi som då skulle användas: *missa et vigilia defunctorum*, dödsmässan och dödsofficiet.¹⁰ Efter Cyprianustexten följer de sju korta bibeltexterna: Ords 5:9–11, Pred 7:2–3 (Vulgata: 7:1–2), Pred 12:1a+7, Jes 26:19, Hos 13:14–15, Dan 12:2–3, 1 Kor 15:22–23. På det nu saknade bladet har sannolikt 1 Kor 15:51–52 och 1 Thess 5:2–5 varit införda. Det åttonde bladet har aldrig infogats i LDV, antagligen för att bibeltexterna inte var aktuella som alternativa läsningar i den gemensamma korbönen. De sju bevarade bibliska läsningarna finns med för att slutet på Cyprianustexten – drygt två rader – funnits överst på det sista bladets rectosida. Eftersom bladen är tagna från en annan handskrift vars proveniens är okänd kan vi inte veta om anvisningarna till Augustinus och Cyprianus texter motsvarar den användning texterna skulle ha i Lunds domkyrka.

I vilket sammanhang hör texterna hemma?

För att dessa läsningar skulle kunna användas i gudstjänstlivet behövdes ett *breviarium*. I denna bok fanns allt material för alla tideböner under året och därför i regel också en fullständig ordning till dödsofficiet, ett formulär som i många traditioner hade två olika detaljutformningar: en för *vigilia mortuorum*, som bl.a. användes året runt för att minnas och be för de döda på dödsdagen, samt en för Alla själars dag. Den gemensamma korbönen var avsedd att sjungas. Därför behövdes även ett *antiphonarium*, en sångbok med text och noter till de mer utbroderade sångavsnitten.

Vigilia mortuorum består av tre tideböner: vesper, matutin och laudes, alltså tideböner som sträcker sig från aftonen till följande dags morgon, en vigilia, vaka, som ursprungligen var tänkt att pågå under hela natten.¹¹ När man hänvisade till vigilian kunde man ange det första ordet, *Placebo*, i den första texten i formuläret, vespers inledande antifon: *Placebo Domino in regione vivorum*, "Jag skall behaga Herren i de levandes land", Psalt 116:9 (Vulgata 114:9). Ville man hänvisa till enbart matutinen – den del som här intresserar oss mest – skedde det följaktligen med ordet *Dirige*, första ordet i första antifonen: *Dirige, Domine, Deus meus, in conspectu tuo viam meam*, "Styr min väg, Herre, min Gud, i din åsyn", Psalt 5:9b.¹² Detta var det vanliga sättet att referera till liturgiska formulär och för den delen även andra kyrkliga texter.¹³

Som ordet vigilia således antyder finner man ursprunget till dödsofficiet i vakan vid den dödes bår. Denna vaka var insatt i ett större sammanhang som kanske började med prästens sjukbesök med bikt, kommunion och sista smörjelse, och då man såg döden nalkas beredelsen av den döende inför döden. Sedan "själen lämnat kroppen" bad man *commendatio animae* eller överlämnandet av den dödes själ till den Treenige, kroppen tvättades och sveptes, den döde fördes i procession till kyrkan, i kyrkan skedde vakan vid den dödes bår under natten och på morgonen firades requiemmässan; den döde fördes därefter i procession till graven som vigdes varefter själva jordfästningen ägde rum. Kyrkan tolkade allt detta steg för steg i liturgins

¹⁰ För exempel på denna dubbla innebörd, se Per Stobaecus artikel.

¹¹ Vesper är aftonens tidebön. Matutin och laudes är numera de vedertagna benämningarna för nattens resp. morgonens tideböner, vilka kom att sjungas i en följd på morgonen. I äldre texter som t.ex. PRG kallas nattens tidebön vigilia eller nokturner medan morgonens tidebön heter matutin. Se här till Taft 1993, s. 77 not 2 samt s. 186–188. Det är dessa tideböner vilkas struktur bestäms av breviariet som avses när det här talas om vigilia mortuorum. Det fanns emellertid också vad Taft kallar "occasional vigils", verkliga vakor som med utgångspunkt i vespern pågick hela natten och avslutades med eukaristifirandet om morgonen. Om dessa, se Tafts sammanfattning s. 188–190 och för mer detaljerad information hela kap. 9. För en kortfattad introduktion till tideböners historia, se Martimort 1986, s. 164–177.

¹² För latinsk text till vigilia mortuorum med parallell översättning, se *Horae de Domina*, s. 190–228. Boken trycktes i Vadstena kloster 1495. Se Vahlquist 2008. – Birgittinerna följde det stifts tradition i vilket klostret låg. Vigilia mortuorum i denna *Horae de Domina* överensstämmer följaktligen med *Breviarium Lincopensse*, 1493, däremot inte i med *Breviarium Scarense*, 1498, trots att en handskriven anmärkning i början av boken säger att den var avsedd för bruk i båda stiftet. – Att bönboken var avsedd också för Skara stift framgår av titelsidan på det i stort sett identiska nytrycket 1514. Collijn 1934–1938, s. 136–138 samt 242–245.

¹³ Jfr ordet *Requiem*, som blivit den gängse termen för mässan för de avlidna. Det är det första ordet i den första texten, introitus, i denna mässa.

text och handlingar och talade med liturgins ord i den dödes namn, *in persona defuncti*.¹⁴

Själva vakan, såsom den omvittnas i de liturgiska texterna från 800-talet, var tänkt som bön *sine intermissione*, oavlätlig bön. Utan större precision anvisas i detta sammanhang psaltarpsalmer med antifoner och responsorier, även läsningar ur Jobs bok nämns här. Dödsofficiet utvecklades i klostermiljö ur denna vaka.¹⁵ Formen anknyter till den avskalade tidebön som gällde för de sista tre dagarna i Stilla veckan, *triduum sacrum*. Dessa dagar skulle tideböerna firas utan den inledande växelsången eller versikeln *Deus, in adiutorium meum intende*, ”Gud, kom till min räddning ...”,¹⁶ och utan hymn, i matutinen dessutom utan inledningen med Psalt 95, *Venite*,¹⁷ och naturligtvis utan lovsången *Te Deum*, som avslutade matutinen på sön- och helgdagar utanför fastan. Tideböerna skulle således börja med den första psaltarpsalmen och dess antifon. För matutinens del var det i överensstämmelse med *triduum sacrum* också den högtidligare formen med tre nokturner som adapterades. Varje nokturn består av tre psaltarpsalmer med antifoner, en versikel, tyst Pater noster och därefter tre textläsningar med ett responsorium efter varje text. I omedelbar anslutning till matutinen bad man laudes. I psaltarpsalmerna skulle den avslutande doxologin, *Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto ...*, ”Ära vare Fadern och Sonen och den helige Ande ...”, uteslutas. I stället användes följande formulering: *Requiem eternam dona eis, Domine, et lux perpetua luceat eis*, ”Ge dem den eviga vilan, Herre, och må ditt eviga ljus lysa för dem”.¹⁸

En historisk hållpunkt är tillkomsten strax efter mitten av 900-talet i Mainz av det s.k. *Pontificale Romano-Germanicum*. I detta sammanställdes från de äldre liturgiska böckerna, sakramentarierna, fr.a. sådana liturgiska handlingar som hörde till biskoparnas ämbetsutövning, men också mycket som hade relevans för sockenprästerna. Genom att det adapterades i Rom fick det stor betydelse för liturgins utveckling under hög- och senmedeltiden.¹⁹ I detta pontifikale finner man även ordningen för vigilia mortuorum med det urval av antifoner och psaltarpsalmer som i stort sett oföränderligt återges av alla traditioner.²⁰ Läsningarna utgörs här dels av bibeltexter: de tre första av dem som återges i LDV samt åtta avsnitt ut Jobs bok, dels av två texter av Augustinus: *Enchiridion* kap. 29, 109–111²¹ samt den sermo 173, *Quando celebramus diem fratrum defunctorum*, som vi finner i LDV. Samtliga dessa texter är fördelade på nio läsningar för matutinen – skarvarna mellan texterna är ibland obefintliga. Längre fram i pontifikalet finner man emellertid ytterligare tre serier om nio läsningar.²² Den första serien utgörs av texterna ovan ur *Enchiridion* och sermo 173 samt ett avsnitt ur en predikan som oriktigt tillskrivits Augustinus.²³ Den andra serien är sammanställd från olika skrifter av Gregorius den store och den tredje utgörs av slutet på Cyprianus *De mortalitate* som i LDV, men något annorlunda uppdelad. Här finns således en rikedom av texter som utnyttjats på olika sätt i olika traditioner.

14 *Liber sacramentorum Gellonensis*, s. 460–467; PRG II, s. 281–305. – Rowell 1977, s. 57–73; Sicard 1987; Angenendt 2000, kp. 21.

15 Rowell 1977, s. 66 f. Till frågan om döds-officiets historia, se diskussionen och den i det sammanhanget anförda litteraturen i Ottosen 1993, s. 31–44.

16 Före antifonen *Dirige* och den första psaltarpsalmen finner man i somliga breviarier denna versikel: *℟. Oremus pro (omnibus) fidelibus defunctis. ℞. Requiem eternam dona eis, Domine.* BrBamb 1484, fol. [347v] och 1499, fol. CXLIIv; BrLund 1517, fol. lx r.

17 Ibland anges dock att *Venite* skulle sjungas på Alla själars dag, så i LUB Mh 34, fol. [445v], BrStr, fol. P viij v, BrAros, fol. 162r och BrRom, fol. X ij v.

18 Tidegårdens läsningar avslutades vanligen med orden *Tu autem, Domine, miserere nostri*, ”Men du, Herre, förbarma dig över oss”. Stilla veckans läsningar ur Klagovisorna har i stället denna formulering: *Hierusalem, Hierusalem, convertere ad Dominum, Deum tuum*, ”Jerusalem, Jerusalem, omvänd dig till Herren, din Gud”. Även i dödsofficiet kunde sådana särskilda avslutningar på textläsningarna förekomma, t.ex. *Beati mortui qui in Domino moriuntur*, ”Saliga de döda som dör i Herren”, Uppb 14:13 (PRG, II, s. 288 f.), *Et animae omnium fidelium defunctorum requiescant in pace. Amen*, ”Och må alla avlidna troendes själar vila i frid. Amen” (BrSlesv, fol. Hh j v och BrOtton, fol. [67r]).

19 Se Vogel 1986, s. 225–247.

20 PRG II, s. 287–296. Matutinens nokturn I: Psalt 5, 6 och 7. Nokturn II: Psalt 23 (Vulgata: 22), 25 (24) och 27 (26). Nokturn III: Psalt 38 (37), 41 (40) och 42 (41). Antifonerna är oftast hämtade från själva psaltarpsalmen. Många traditioner har som första psalm i tredje nokturnen i stället Psalt 40 (39).

21 PL 40, sp. 283 f.; CC SL 46, s. 108–109.

22 PRG II, s. 322–330.

23 Augustinus incert. sermo 109, PL 39, sp. 1961 f.

Hur såg detta liturgiska sammanhang ut i Lund?

Kan man nu veta mer precist hur matutinen i tidegården för vigilia mortuorum och Alla själars dag såg ut i Lund när dessa sju blad häftades in i LDV? Under medeltiden kunde detaljutformningen av de olika gudstjänstformerna i den romerska liturgifamiljen skilja sig från stift till stift, men det fanns också sådana för flera stift gemensamma drag som visade mot ett större sammanhang, som att t.ex. tyska eller engelska traditioner haft ett avgörande inflytande på utformningen. Från 1200- eller 1300-talet föreligger ett lundensiskt manuale med vigilia mortuorum.²⁴ Stommen utgörs av de vanliga psaltarpsalmerna med antifoner. De nio läsningarna är hämtade från Jobs bok: Job 7:16–21, 10:1–7, 10:8–12; 13:22–28, 14:1–6, 14:13–16; 17:1–3+11–15, 19:20–27, 10:18–22.²⁵ De flesta skandinaviska, tyska och engelska traditioner som undersöks nedan har denna serie läsningar, liksom *Breviarium Romanum* från medeltiden intill 1900-talets mitt.²⁶ Skillnaden mellan traditionerna blir synlig framför allt i urvalet responsorier efter läsningarna.

Det finns således sammantaget fyra serier med läsningar för vigilia mortuorum och Alla själars dag i texter med anknytning till Lunds domkyrka: nio avsnitt ur Jobs bok, en serie korta bibeltexter, en predikan av Augustinus och ett avsnitt ur en traktat av Cyprianus. Frågan är nu om de alla var integrerade i den senmedeltida lundensiska liturgiska traditionen?

Jag har kunnat undersöka fyra liturgiska böcker som representerar ärkestiftet: manualet från 1200- eller 1300-talet samt tre breviariet från respektive 1477, 1503 och 1517.²⁷ Samma grundläggande ordning för vigilia mortuorum med samma serie responsorier återfinns i manualet och i breviarierna 1503 och 1517. Läsningarna i manualet liksom i breviariet 1503 utgörs av texterna ovan ur Jobs bok medan det tryckta breviariet har de kortare bibeltexter som vi fann i LDV inklusive, naturligtvis, de två läsningar som saknas i LDV.²⁸

Tidegården för Alla själars dag den 2 november återfinns i sanktoralet i de tre breviarierna.²⁹ För själva stommen till detta hänvisar breviarierna till vigilia mortuorum. Alla tre har samma responsorier för denna dag.³⁰ Läsningarna utgörs i breviariet 1477 av Augustinus sermo *Quando celebramus dies fratrum defunctorum*, något förkortad, och i breviariet 1503 av Cyprianus *De mortalitate*. Det tryckta breviariet från 1517 återger de tre första läsningarna från Cyprianus traktat i LDV men nu uppdelade på nio läsningar.

Denna närmast stickprovsmässiga koll visar dels att de tre serierna med texter i LDV alla brukats i det lundensiska ärkestiftets liturgi, dels att läsningarna ur Job liksom i många kontinentala och engelska traditioner hörde till "normalordningen" för vigilia mortuorum, den ordning som också gav själva stommen till officiet för Alla själars dag. Två saker finns det emellertid anledning att påpeka. Att de sju bladen häftades in i LDV under senmedeltiden betyder inte att det var vid detta tillfälle som dessa texter introducerades – det är troligare att de redan tidigare tillhörde

24 UUB C 515, fol. 31r–36r.

25 Job grupp 1d i Ottosen 1993, s. 62.

26 BrRom, fol. lxxxiii r–lxxxv r.

27 UUB C 515 (Manuale Lundense, 1200- eller 1300-tal), UUB C 447 (Breviarium Lundense, 1477), LUB Mh 34 (Breviarium Lundense, 1503) samt det tryckta Breviarium Lundense, 1517. – Om dateringen av UUB C 447, Breviarium Lundense, se Schmid 1929.

28 UUB C 515, fol. [31r]–[36r]; LUB MH 34, fol. [70v]–[72r] och BrLund 1517, fol. lx r–lxi r. Responsorierna i de lundensiska böckerna är följande: Nokt. I. Credo–Qui Lazarum–Domine, quando veneris. Nokt. II. Heu mihi–Ne recorderis–Peccantem me. Nokt. III. Requiem eternam–Libera me ... de viis–Libera me ... de morte. Knud Ottosens numrering av responsorierna: 14–72–24, 32–57–68, 82–40–38, se Ottosen 1993, s. 389 f. samt 397–401. Manualet har Psalt 40 (39) som första psaltarpsalm i nokturn III med antifonen *Complaceat* medan breviarierna 1503 och 1517 följer PRG med Psalt 38 (37) och antifonen *Ne derelinquas me* på denna plats; det sistnämnda gäller även BrBamb, BrOttos, BrSlesv och BrScar. Manualets alternativ är detsamma som i Breviarium Romanum. – Jag har inte haft möjlighet att kontrollera vigilia mortuorum i breviariet från 1477 (UUB C 447).

29 UUB C 447, fol. [276r]–[277r]; LUB Mh 34, fol. [445r]–[448r]; BrLund 1517, fol. cccvii v–ccciviii v.

30 Nokt. I. Requiem eternam–Rogamus te–Ne tradas. Nokt. II. Absolve–Manus tue–Memento, queso, Domine. Nokt. III. Redemptor meus vivit–Deus eterne–Libera me ... de morte eterna, med Ottosens numrering 82–83–58, 1–44–47, 79–18–38, dock med den variationen att breviariet 1503 har kastat om ordningen mellan de två första responsorierna. Jfr Ottosen 1993, s. 335 f.

31 UUB C 447, fol. [276r] (nederst i högerspalten), skriver *diem* liksom PRG II, s. 293.

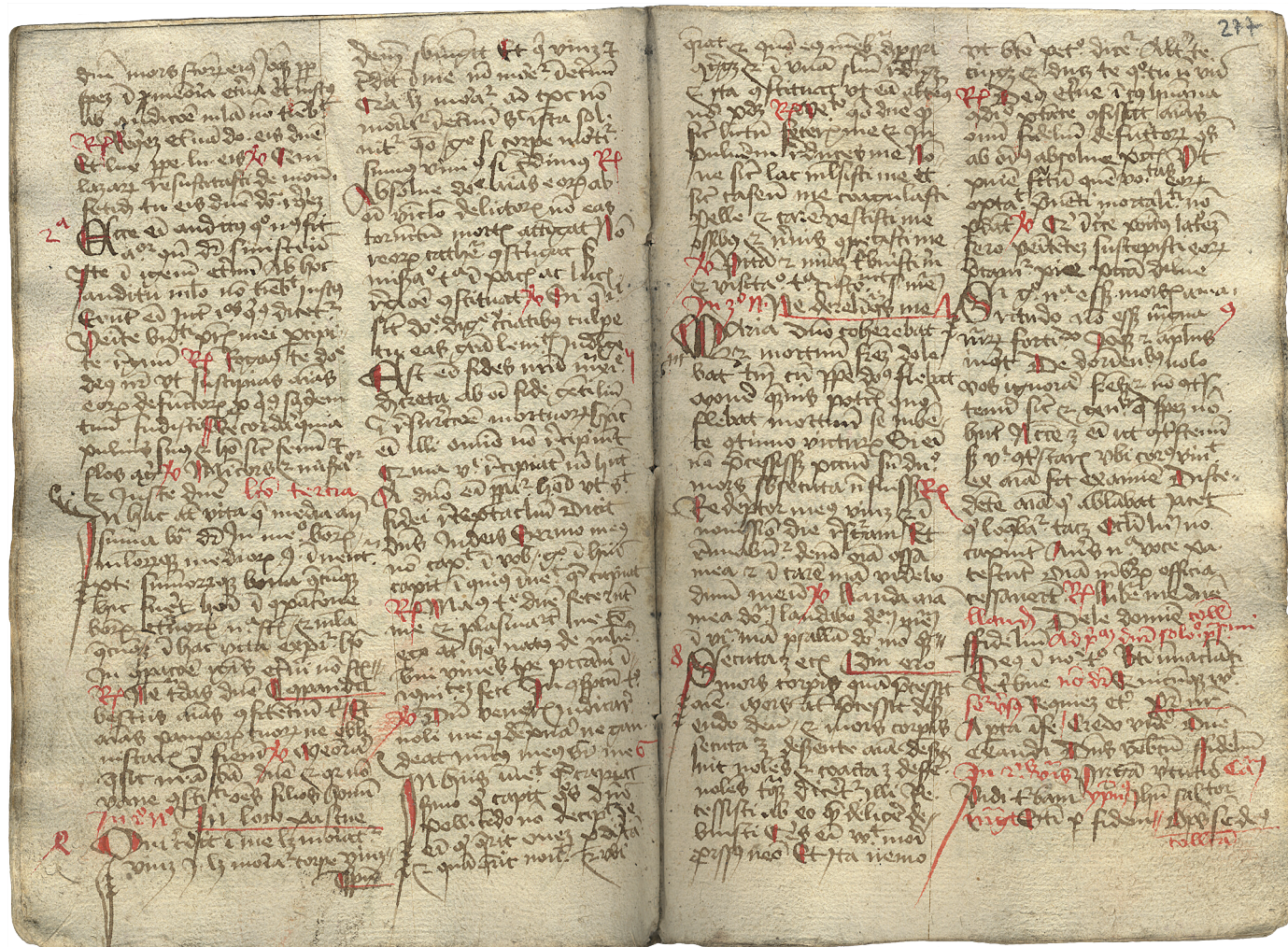

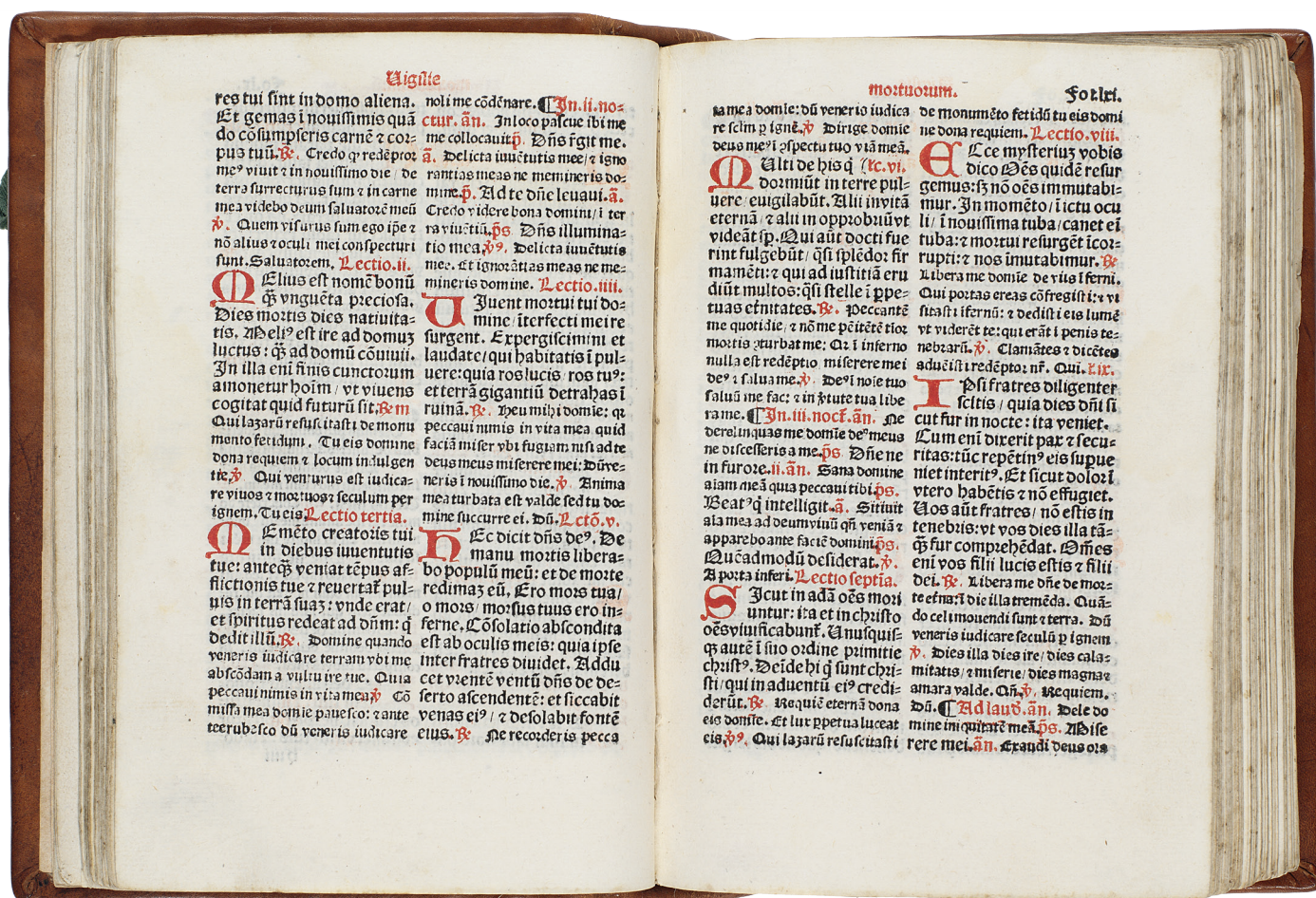
Bild 1. Matutinsens läsningar och responsorier i officiet för Alla själers dag i Breviarium Lundense 1477, UUB C 477, fol. 276v–277r.

stiftsliturgin. Det är för det andra sannolikt att anvisningen som hänför Cyprianustexten till firandet av någons anniversarium inte hade sin tillämpning i Lundastiftet, utom måhända i domkyrkan.

Varför då läsningarna med de kortare bibeltexterna i det tryckta breviariet från 1517? Anvisningarna ger inget för handen, men tentativt kan man kanske våga säga följande: Breviarier var avsett för alla präster i stiftet. I en vanlig socken behövde prästen också ett manuale med de kyrkliga handlingarna, och i detta ingick oftast också den normala ordningen för vigilia mortuorum med läsningarna ur Job. Under senmedeltiden kom dödsofficiet emellertid också att användas regelbundet utan relation till en bestämd avliden som en del av kyrkans förbön för alla avlidna troende. Den enskilde sockenprästen bad nog de flesta av tidebönerna i sin ensamhet. En kortare form av vigilian kan då ha varit på sin plats, kanske även så att man delade upp nokturnerna på tre dagar.³²

Repertoaren responsorier för dödsofficiet är omfattande. Till samma läsning kunde olika responsorier användas i olika traditioner. Det finns därför

32 De tryckta breviarierna från Sarum (Salisbury) anvisar en kortare form av dödsofficiet: en nokturn med nio psalmer under en antifon och endast tre läsningar, se BrSar 1526, fol. vij r. BrRosch tycks däremot ha en enda nokturn med tre psalmer men nio läsningar (om inte psalmerna till nokt. II–III av misstag uteslutits). – Om korta officier, se Ottosen, s. 363–370.

ingen direkt innehållslig relation mellan en läsning och ett responsorium. Stommen i vigilia mortuorum består i huvudsak av bibelordet rakt upp och ned om än i ett visst tematiskt urval. Responsorierna däremot är friare kompositioner, ibland kombinationer av bibelord, oftare allusioner på bibelord eller bibliska föreställningar eller bibliska berättelser, ibland texter med helt andra utgångspunkter. Responsoriernas form ger också möjlighet till överraskande kombinationer av texter. De består av ett längre omkväde eller *responsum* (R) mot vilken ställs en kortare vers som sjungs av en försångare (V) efter vilken andra halvan av omkvädet upprepas, men nu som fortsättningen på tankegången i versen.³³

I läsningarna ur Jobs bok klagar Job över sitt öde inför Gud och anklagar honom för att överge sin egen skapelse. De är formulerade i jag-form, och utlyfta ur sitt sammanhang blir de nu den avlidnes klagan över att ha berövats livet och dennes bön om försoning, uttalad av kyrkan i den dödes namn. Den första texten frågar varför Gud plågar människan och inte vill förlåta nu då hon står inför döden. Läsningen kontrasteras i den lundensiska traditionen med ett responsorium som talar om förtröstan till Förlossaren (Job 19:25+26b; 19:27), det vanligaste responsoriet på denna plats i många liturgiska traditioner:³⁴

Bild 2. De korta bibelläsningarna med responsorier i vigilia mortuorum i det tryckta Breviarium Lundense 1517, fol. lxxv–lxxi.

33 I dödsufficiet finns ibland anvisningen att hela första ledet, omkvädet, skall repeteras sist i såväl tredje, sjätte som nionde eller enbart i nionde responsoriet, så t.ex. BrSar 1525: *Sciendum est quod quando corpus adest presens, cuiuscunque fuerit, et in anniuersariis episcoporum tantum, et in die animarum repetatur iii, vi et ix responsorium*, fol. RR vjv; *Deinde repetatur R. Libera, quod per totum annum observetur quandocunque dicitur hoc responsorium*, fol. RR viijr. En utförlig rubrik om vigilia mortuorum finns i de tryckta Sarumbreviarierna efter andra vespern på 1 advent.

34 Se tabellen i Ottosen 1993, kap. 3.

- R. Jag tror [credo] att min förlossare lever, och på den yttersta dagen skall jag stå upp ur jorden, och i mitt kött skall jag få skåda Gud, min frälsare.
V. Honom skall jag få skåda och ingen annan, mina ögon skall få se,
R. och i mitt kött skall jag få skåda Gud, min frälsare.³⁵

Människans förgänglighet, det obegripliga att Gud tycks dölja sitt ansikte och överge sina händers verk och frågan om vilken den överträdelse kan vara som förtjänar Guds vrede är den röda tråden i läsningarna. Responsorierna är merendels utformade som den avlidnes bön om förbarmande, att han inte skall bli fördömd när Gud ”dömer världen genom eld”. ”Vad skall jag arme göra”, kan det heta, ”vart skall jag fly om inte till dig, min Gud? Förbarma dig över mig då du kommer på den yttersta dagen”.³⁶

Den åttonde läsningen innehåller bl.a. de verser ur Job som det första responsoriet bygger på, uttalade, som det är tänkt, av den avlidne i dödsriket: Jag vet (scio) att min förlossare lever och att jag skall få se honom. Ett responsorium med en sinnrik perspektivförskjutning följer på läsningen:

- R. Befria mig, Herre, från dödsrikets vägar, du som har brutit ned portarna av brons, besökt dödsriket och, för att de skulle se dig, skänkt ljus åt dem som plågades i mörkret.
V. De ropar och säger: ”Du har kommit, vår Förlossare,
R. du som har brutit ned portarna av brons, besökt dödsriket och, för att de skulle se dig, skänkt ljus åt dem som plågades i mörkret.”³⁷

I responsorierna framskymtar också ett annat tankekomplex: Å ena sidan uttrycks människans oro över hur livet levts och vad döden kan innebära: ”Då jag syndar dagligen och inte gör bot plågar mig fruktan för döden, ty i dödsriket finns ingen försoning. Förbarma dig över mig, Gud, och rädda mig”³⁸ – dödsriket, inferno, förstått som helvetet, det oåterkalleliga –, å andra sidan kyrkans bön för de avlidna: ”Giv dem, Herre, vila och möjlighet till förlåtelse”³⁹, också efter döden finns en möjlighet att vinna försoning med Gud – det är särskilt kombinationen av ”bot” och ”möjlighet till förlåtelse” som kan tolkas som en bestämd uppfattning av rening efter döden ”såsom genom eld”, vilket jag återkommer till nedan.

Vigilia mortuorum, den grundläggande ordningen för dödsofficiet, återspeglar således in i nutiden sitt ursprung i vakan vid en enskild avlidens bår. Den präglas av ett individuellt perspektiv och är i sina olika varianter både kyrkans bön *in persona defuncti* och kyrkans bön för den avlidne.

Officiet på Alla själars dag har i de lundensiska breviarierna en annorlunda karaktär än vigilia mortuorum. Läsningarna – endera av de två kyrkofaderstexterna i LDV – fokuserar inte längre på en enskild avliden. Ett referat av huvudtankarna i de båda texterna kan vara på sin plats:

Augustinus sermo börjar med orden ”När vi firar de avlidna brödernas dagar skall vi komma ihåg både vad vi bör hoppas och vad vi bör frukta”, vilket belyses med två bibelcitater: ”Dyrt aktad i Herrens ögon är hans frommas död” (Psalt 116:15, Vulgata: 115:15) resp. ”syndarnas död är den

35 R. Credo, quod redemptor meus vivit, et in novissimo die de terra surrecturus sum, et in carne mea videbo Deum, salvatorem meum. V. Quem visurus sum ego ipse et non alius et oculi mei conspecturi sunt, R. et in carne mea videbo deum salvatorem meum. CAO nr 6348 (som källa anges cantatoriet från Monza, 800-talet, m.fl.).

36 ... quid faciam miser, ubi fugiam, nisi ad te, Deus meus? Miserere mei, dum veneris in novissimo die (ur fjärde responsoriet).

37 R. Libera me, Domine, de viis inferni, qui portas aereas confregisti, et visitasti infernum, et dedisti eis lumen, ut viderent te, qui erant in poenis tenebrarum. V. Clamantes, et dicentes, advenisti redemptor noster, R. qui portas aereas confregisti, et visitasti infernum, et dedisti eis lumen, ut viderent te, qui erant in poenis tenebrarum. CAO nr 7092 (Monza, 800-talet, m.fl.).

38 Peccantem me quotidie, et non me poenitentem, timor mortis conturbat me, quia in inferno nulla est redemptio, miserere mei, Deus, et salva me (ur sjätte responsoriet). CAO 7368 (Monza, 800-talet, m.fl.).

39 Tu eis, domine, dona requiem et locum indulgentiae (ur andra responsoriet).

värsta" (Psalt 34:22, Vulgata: 33:22). Den som inte fruktar det onda av dessa budskap kommer att få höra ett som inte kunde vara värre: "Gå till den eviga elden" (Matt 25:41). Till de fromma sägs i stället: "Kom, ni min Faders välsignade, och tag riket i besittning" (Matt 25:34).

Den troende har ingen anledning att frukta den kroppsliga döden. Fast kroppen dör, skall den kristne leva i anden: "Den som lever och tror på mig skall inte dö i evighet" (Joh 11:26). Herren själv söker efter de förlorade fåren för att samla dem så att de inte går förlorade på nytt.

Låt oss därför trösta varandra, säger Augustinus. Maria från Magdala kände smärta vid brodern Lazarus död. Också Herren grät, men inte över den döde Lazarus, som skulle få liv så snart han befallde det (jfr Joh 11), utan över döden som människan dragit på sig till följd av synden. Kroppens död följer av själens död, och själens död är en konsekvens av att den övergav Gud.

Augustinus citerar Paulus maning att "inte sörja som hedningarna som inte har något hopp" (1 Thess 4:13). Det är nödvändigt att vi sörjer de avlidna, menar Augustinus, men hoppet skall vara tröst i sorgen: "Ty Herren själv skall stiga ned från himlen ... och de som dött i Kristus skall uppstå som de första. Därefter skall vi, de levande som lämnats kvar, ryckas bort tillsammans med dem på skyar i luften Herren till mötes. Och så skall vi för alltid få vara med Herren" (1 Thess 4:16, 17). Bort med sorgen när det finns en så stor tröst; låt sorgen förjagas ur sinnet och tron kasta ut smärtan!

Utdraget ur Cyprianus traktat *De mortalitate* börjar med maningen att inte sörja våra bröder som genom Herrens kallelse gjorts fria från denna världen. De har ju inte gått förlorade, utan sänts före, säger Cyprianus. Varför är vi som lever i hoppet ovilliga att lämna detta livet eller varför sörjer vi våra vänner som om de var förlorade när Kristus själv uppmuntrar oss och säger: "Jag är uppståndelsen och livet. Den som tror på mig skall leva om än han dör, och var och en som tror på mig skall inte dö evinnerligen" (Joh 11:25). Döden är en övergång till evigheten. Vem vill inte skynda mot det som är bättre? Vem vill inte förvandlas till Kristi likhet och komma till den himmelska härligheten? "Vi har vårt medborgarskap i himmelen" (Fil 3:20, 21).

En stark längtan bort från denna världen genomsyrar resten av texten (pesten som spred död vid mitten av 200-talet var den direkta anledningen till att traktaten skrevs⁴⁰):

Eftersom världen hatar de kristna, säger Cyprianus, varför då älska det som hatar dig? "Om någon älskar världen, så är Faderns kärlek inte i honom" (1 Joh 3:15, 16). Låt oss vara beredda för hela Guds vilja och utan dröjsmål och utan motstånd komma till Herren då han kallar oss. Särskilt som ondskan tilltar i världen måste det ses som en fördel att så snart som möjligt få lämna den. Om huset håller på att rasa samman, skulle du inte då

⁴⁰ Se *De mortalitate*, kap. 8 och 14 bl.a. Här till Scourfield 1996.

41 Illic apostolorum gloriosus chorus, illic prophetarum exultantium numerus, illic martyrum innumerabilis populus: jfr Te Deum.

42 Rogamus te, Domine, Deus noster, ut suscipias animas eorum defunctorum pro quibus sanguinem tuum fudisti ... (ur andra responsoriet i UUB C 447 och BrLund 1517; LUB MH 34 har detta som första responsorium).

43 Non reorum catena constringat, sed miseratione tua in pacis eas ac lucis regione constituat (ur fjärde responsoriet).

44 R. Libera me, Domine, de morte eterna in die illa tremenda, quando celi movendi sunt et terra, dum veneris iudicare saeculum per ignem. V. Dies illa, dies irae, calamitatis et miseriae, dies magna et amara valde, R. quando celi movendi sunt et terra. V. Requiem aeternam dona eis, Domine, et lux perpetua luceat eis, R. dum veneris iudicare saeculum per ignem. CAO nr 7091 (Monza, 800-talet, m.fl.). – Responsoriet har i många traditioner fler versiklar. Ett stort antal varianter listas i CAO.

45 Nordiska: BrAarh 1519, fol. S ijr–S iij v; BrAros 1513, fol. 65r–67r, 162r–163r; BrLinc 1493, s. 164–167, s. 826–828; BrNidr 1519, fol. h vij r–h viij v; BrRosch 1517, fol. lxj v–lxiii v, lxiiii r–lxiii v, ccxcix r–cccc r; BrOtton 1497, fol. [67r]–[69r], [425r]–[426r]; BrScar 1498, fol. ir–i iij v, CCCXLIV–CCCXLIIv; BrSlesv 1512, fol. Hh j v–Hh iij r, ff ijr–ff iij r; BrStr 1495, fol. P viij v–Q jr; BrUps 1496, fol. Uij r–Uiiij r, R iij r–Riiij v; Horae de Domina 1495, s. 298–310; ManAbo 1522, s. 201–217; ManNorv 1250–1300, s. 95–98.

46 Tyska: BrBamb 1484, fol. [347v]–[354v]; BrBamb 1499, fol. CXLIIv–CLIIv; Prag Nat. Bibl. XIII E 14b (1150–1200), fol. [222r]–[228v].

47 Engelska: BrHer 1505, vol. II, s. 43–45; BrEbor 1493, sp. 660–666; BrSar 1525, fol. RRv r–RRvii r; BrSar 1526, fol. vjr–vij v (rubrik till vigilia mortuorum); BrSar 1531, sp. 273–280; ManEbor 1509, s. 66–83; ManSar 1543, s. 136–140.

48 Dominikanska: BrFrP 1477/78, fol. jjr–jj 3v; BrFrP 1481, fol. [290r]–[292r]; BrFrP 1483, fol. cc 2r–cc 4r.

49 Breviarium Romanum: BrRom 1509, lxxxiiij r–lxxxv r.

50 Om förhållandet mellan domkyrkans och sockenkyrkans liturgi, se Helander 1991. – Sanktoralet var den del av breviariet och missalet som var känsligast för förändringar: nya helgondagar introducerades, äldre helgondagar fick högre festgrad etc., vilket krävde nya formulär eller tillägg i de gamla. Formulären i psalteriet och temporalet var stabilare liksom äldre, fasta formulär som vigilia mortuorum.

skynda dig bort därifrån? Låt oss hälsa dagen som gör oss fria från denna världens snaror.

Paradiset är vårt hemland, där en skara av fäder, bröder och barn längtar efter oss. Där är ”apostlarnas ärorika kör, profeterna jublande skara, de oräkneliga martyrerne”⁴¹ och alla de som i lydnad för Herrens bud bytt det jordiska arvet mot de himmelska skatterna. Låt oss skynda till dem och snabbt komma till Kristus!

Samma serie responsorier används till båda kyrkofaderstexterna. Den i förhållande till vigilian annorlunda, ”kollektiva”, karaktären på officiet för Alla själars dag understryks i fem av de nio responsorierna, t.ex.: ”Vi ber dig, Herre vår Gud, att du tar emot de avlidnas själar för vilka du har gjutit ditt blod ...”,⁴² eller ”Må de inte fjättras av de skuldyngdas bojor, utan låt ditt förbarmande ge dem ett rum i fridens och ljusets land”.⁴³

Såväl vigilia mortuorum som officiet på Alla själars dag avslutas med ett responsorium som är vanligt på denna plats i många traditioner:

- R. Befria mig, Herre, från den eviga döden på den fruktansvärda dag då himlarna och jorden skall skakas när du kommer för att döma världen genom eld.
V. Denna dag, vredens, olyckans och eländets dag, den stora och mycket bittra dagen,
R. då himlarna och jorden skall skakas.
V. Ge dem den eviga vilan, Herre, och må ditt eviga ljus lysa för dem,
R. när du kommer för att döma världen genom eld.⁴⁴

Den lundensiska traditionen jämförd med nordiska och utomnordiska traditioner

Hur ter sig nu detta i jämförelse med andra nordiska stift? Först Bremen sedan Lund var ju hela Nordens ärkesäte, och man skulle kunna förvänta sig att traditionen härifrån avsatt spår i dödsofficiet i de andra nordiska stiftet. Och hur förhåller sig de nordiska stiftens traditioner till de utomnordiska?

Utan ett större material än vad som varit möjligt att få tillgång till för denna artikel kan man inte svara på frågor om de olika traditionernas mer exakta förhållande till varandra, men det är rimligt att anta att en jämförelse i alla fall kan visa på mer generella drag i de nordiska stiftstraditionerna. Jag har kunnat jämföra trettioen olika liturgiska böcker – flest brevriarier men också några manualen – varav sjutton nordiska (inklusive de redan nämnda böckerna från Lunds stift),⁴⁵ tre tyska,⁴⁶ sju engelska,⁴⁷ tre dominikanska⁴⁸ och ett Breviarium Romanum⁴⁹. De flesta av dessa är tryckta böcker från sent 1400-tal eller från början av 1500-talet. Stiftstraditionerna har emellertid under senmedeltiden i regel haft en stabil utformning över tiden – åtminstone domkyrkornas liturgi som var normen för hela stiftet. Gudstjänsten i sockenkyrkorna med sina mer begränsade resurser skulle så långt som möjligt återspegla vad som ägde rum i stiftets domkyrka.⁵⁰ Domkyrkornas liturgi låg därför till grund för de tryckta böckerna.

Texterna av Augustinus och Cyprianus i LDV och i de lundensiska breviarierna utgör läsningar i matutinen på Alla själars dag också i några andra nordiska breviarier, men i endast förkortad form:

Brev. Lincopense 1493	Brev. Roschildense 1517	Brev. Aarhusiense 1519
1–6 utdrag ur Augustinus sermo 173	1–8 utdrag ur Augustinus sermo 173	1–9 utdrag ur Augustinus sermo 173
7–9 utdrag ur Cyprianus traktat	9 början på Augustinus incert. sermo 109	

Dessa är de enda där den lundensiska läsordningen kan tänkas ha utövat ett bestående inflytande.

Matutinens läsningar på Alla själars dag i breviarierna från Uppsala, Strängnäs, Skara och Västerås utgörs av Augustinus *Enchiridion* 109–111, i Uppsala och Strängnäs kompletterade med stycken ur Augustinus *De cura pro mortuis gerenda* (läsningarna 7–9) och i Västerås med ett avsnitt ur *Enchiridion* 84.

Med undantag av *De cura pro mortuis gerenda* återfinns dessa texter i Pontificale Romano-Germanicum. De återspeglar där bruk från olika delar av kejsardömet⁵¹ – de har med andra ord haft sin plats i dödsofficiet redan före pontifikalets tillkomst. Det är inte särskilt troligt att pontifikalet hade en direkt påverkan på utformningen av dödsofficiet i Lund. Pontifikalet introducerades visserligen i Lund i slutet av 1000-talet eller början av 1100-talet, men det finns inget handskriftsmaterial från den tiden som visar omfattningen av eventuella förlagor eller av de pontifikalen som användes i Lunds stift.⁵²

Knud Ottosen pekar i stället på en annan möjlighet: Samma texter återfinns i breviarietraditionen i Bamberg, varifrån de via Bremen, enligt Ottosens mening, kan ha kommit till Lund.⁵³ För antagandet talar också att responsorierna i vigilia mortuorum är de samma i Bamberg, Linköping och, med undantag av det sjunde responsoriet, Lund. Tilläggas kan att Roskildes kombination av läsningar – Augustinus sermo 173 och begynnelsen av Augustinus incert. sermo 109 – även finns i ett psalterium från Regensburg, tillkommet någon gång mellan 1150 och 1200. Psalteriet återger hela sermon 173 fördelat på de åtta första läsningarna. Responsorieserien visar släktskap med traditionen från Bamberg.⁵⁴

I breviarierna från Slesvig och Odense är läsordningen för Omnium defunctorum helt annorlunda och består av texter ur Hesekiel 37 och 1 Kor 15 samt i Odense dessutom av tre korta evangelitexter i tredje nokturnen. Urvalet läsningar visar här mot franska traditioner enligt Ottosen.⁵⁵

Det norska *Breviarium Nidrosiense*, 1519, saknar en särskild ordning för Omnium defunctorum. En anvisning för 2 november hänvisar till vigilia mortuorum med läsningarna ur Jobs bok och med dess serie responsorier.⁵⁶ På liknande sätt förhåller det sig med breviarierna från Sarum (Salisbury) – i själva verket: ordningen för vigilia mortuorum är i allt väsentligt den-

⁵¹ Ottosen 1993, s. 81 f.

⁵² Strömberg 1955, s. 31–37.

⁵³ Ottosen 1993, s. 263–267, 335 f. – De korta bibeltexterna i BrBamb 1499, fol. CXLIIr–CLIIIr, som vi också finner i LDV och i det lundensiska tryckta breviariet 1517, skall användas som läsningar i vigilia mortuorum under året. Enligt anvisningen på fol. CXLVv läses under fastan i stället åtta av texterna ur Jobs bok och som nionde läsning Augustinus *Enchiridion* 109–110a. Augustinus sermo 173 har anvisningen In anniversarii episcoporum, fol. CXLVIIv, och Cyprianustexten är avsedd för Omnium defunctorum (samt ytterligare några dagar, bl.a. pro fundatoribus, för kyrkans grundare), fol. CLr.

⁵⁴ De två första responsorierna i psalteriet från Regensburg har nr 79 resp. 82 i Ottosen 1993; för en kommentar till denna kombination, se Ottosen, s. 352–356. Läsningarna återfinns i ett pontifikale som tillskrivs Otto av Riedenburg. Ottosen 1993, s. 88. Otto av Riedenburg var kanik i Bamberg och från 1060 till sin död 1089 biskop i Regensburg. Psalteriet kan representera den kontinuitet med traditionen i pontifikalet som Ottosen inte funnit i sitt material. Jfr Ottosen 1993, s. 255 f.

⁵⁵ BrSlesv 1512: I. Hes 37:1–4–Hes 37:5–7–Hes 37:8–10; II. Hes 37:11–14a (... humum vestrum)–1 Kor 15:12–15–1 Kor 15:16–21; III. 1 Kor 15:22–26a (... destruetur mors)–1 Kor 15:35–39–1 Kor 15:40–44a (... spiritale). BrOtton 1497: I. Hes 37:1–4–Hes 37:5–8–Hes 37:9–10; II. 1 Kor 15:12–17a–1 Kor 15:17b–23–1 Kor 15:24–26a+47–50a; III. Mark 13:19–23a–Joh 5:19–24–Luk 20:27–36. Jfr Ottosen, s. 91.

⁵⁶ BrNidr, fol. zz jr f.

samma i Norge som i Sarum. Herefords ordning överensstämmer också med Sarums, medan Yorks skiljer sig från dessa vad gäller responsorierna. Vigilian i Nidarosbreviarier visar således på det generella mönstret att engelska traditioner, närmast då Sarum, har haft en stor påverkan på den norska liturgin.

En särskild ordning för *Omnium defunctorum* saknas även i de dominikanska breviarierna. I tre breviarier från slutet av 1400-talet är vigilia mortuorum upptagen på Alla själars dag. Den dominikanska traditionen har påverkat framför allt de östskandinaviska, svenska stiftet: Uppsala, Skara, Strängnäs, Västerås och Åbo. I vigilia mortuorum förmärks det i responsorieserien som är densamma som hos predikarbröderna. Däremot har, som ovan nämnts, de svenska stiftet särskilda läsningar för Alla själars dag, men i Uppsala, Strängnäs och Västerås kombineras dessa med samma dominikanska serie responsorier som i vigilian.⁵⁷

Resultatet av jämförelsen är inte särskilt uppseendeväckande. Den bekräftar det allmänna mönstret: Liturgin i de sydskanadiskastiftet, Lund, Roskilde och Linköping (som under medeltiden omslöt det lilla Växjö stift och gränsade till Halland, Skåne och Blekinge vilka låg under ärkestolen i Lund) utmärktes av den tyska traditionen från Hamburg-Bremen. De övriga svenska stiftet, särskilt Åbo, var därtill påverkade av dominikanska traditioner medan den norska liturgin medeltiden igenom bevarade många engelska drag. Detta kan således avläsas även i dödsofficiets läsningar och responsorier samt i det faktum att somliga traditioner hade en särskild ordning för Alla själars dag medan andra saknade sådan.

Dödsoffret och skärselden

Läsningarna på Alla själars dag i breviarierna från Uppsala, Skara, Strängnäs och Västerås utgörs som nämnts av ett avsnitt ur Augustinus *Enchiridion* (109–111). Från fornkyrkan till högmedeltiden utgjorde denna kyrkofaderstext tillsammans med några bibelställen⁵⁸ basen för teologernas spekulationer kring människans öde efter döden före den kroppsliga uppståndelsen och domen – texten anförts t.ex. i Petrus Lombardus sentenser, som vid universiteten hög- och senmedeltid igenom tjänade som standardframställning av den kristna tros läran.⁵⁹ Augustinus text har fyra viktiga poänger: (1) Det finns en dold boning för varje människas själ mellan hennes död och den slutliga uppståndelsen. (2) De levande vänners fromhet kommer de dödas själar till godo när Kristi offer i mässan frambärs för de döda eller när allmosor ges i kyrkan; det gäller emellertid bara dem som förtjänat det medan de levde. (3) De offer som frambärs för döpta avlidna, vare sig det nu är altarets offer eller allmosor, är tackoffer för ”de mycket goda”, d.v.s. helgonen, och försoning för ”de inte helt goda”. Deagnar däremot inte ”de helt onda” men är då i stället till tröst för de levande. (4) Efter den slutliga domen sätts en definitiv gräns mellan de två rikena, Kristi rike och djävulens.

⁵⁷ BrStr saknar vigilia mortuorum. Huruvida Åbo hade en särskild ordning för Alla själars dag har jag p.g.a. brist tillgång till material inte kunnat fastställa.

⁵⁸ 2 Mack 12:41–46, Matt 12:31–32, Luk 16:19–26, 1 Kor 3:11–15.

⁵⁹ Petrus Lombardus, *Sententiae*, lib. IV, dist. XLV, 1.

Bild 3. Skärselden, ur Les Très Riches Heures du Duc de Berry, fol. 113v. Ms 65, Musée Condé, Chantilly.

Majoriteten av teologer under seklen efter Augustinus tänkte sig i anslutning till Paulus ord i 1 Kor 3:10–15 att den troende syndaren, den ”inte helt gode”, efter döden utsattes för en rening ”såsom genom eld”. Vad denna eld egentligen var för något uppfattades olika. Den kunde förstås som en metafor för någon form av renande straff, den skulle också kunna vara en verklig eld. Likaså fanns en osäkerhet om när denna rening ägde rum, om den skedde före domen eller om domen samtidigt skulle vara en i tiden utdragen rening genom eld. Tron att kyrkans bön och frambärandet av offret i mässan kom de avlidna till hjälp delades däremot av de flesta.⁶⁰

I sin bok med titeln *La naissance du purgatoire* (1981) söker Jacques Le Goff efter de tidigaste beläggen för bl.a. tre drag som han menar ut-

⁶⁰ Le Goff 1990, s. 133–136.

märker den helt utvecklade läran om skärselden under högmedeltiden men som saknas i tidigare uppfattningar; de markerar därför den födelse som bokens titel syftar på: (1) Adjektivet *purgatorius* förvandlas till ett substantiv, *purgatorium*; (2) den renande elden har därmed blivit till skärselden, en fysisk plats mellan paradiset och helvetet; (3) denna plats var till för att den troende som avlidit innan all botgöring för synderna fullbordats skulle kunna fullgöra sin bot och därefter komma till paradiset. Enligt Le Goff föreligger denna uppfattning fullt utbildad först under andra hälften av 1100-talet.⁶¹

Den bestående teologiska ”vinsten” låg i preciseringen av varför det fanns ett *purgatorium*, en skärseld. Läran bekräftades av den medeltida kyrkan i återhållsamma ordalag på andra konciliet i Lyon 1274, i stort sett ordagrant upprepade av konciliet i Florens 1439. I konciliebesluten utgör förbindelsen mellan ofullbordad botgöring och renande straff efter döden själva kärnan i definitionen – substantivet *purgatorium* används inte, och ingenting sägs om var denna rening äger rum eller i vad de renande straffen består. Konciliertexten framhåller därefter, i kontinuitet med Augustinus, den tidigare teologiska traditionen och kyrkans praxis, att dessa straff mildras genom de troendes förböner, d.v.s. mässoffren, bönerna, allmosorna och andra av kyrkan accepterade fromma handlingar.⁶²

Dödsofficiet var med andra ord inte bara bön för den döde och bön i den dödes namn utan också en av de fromma handlingar som lindrade lidandet för själarna i skärselden. Läran om skärselden och fullbordandet av botten genom ”renande straff” blir därmed också en tolkningsmall för innebörden i dödsofficiets texter alldeles oavsett vad de ursprungligen kan ha betytt. Rakt på sak, som man kan tycka, formuleras det i det åttonde responsoriet på Alla själs dag i de lundensiska breviarierna som en bön för människor som drabbats av döden innan de hunnit med botgöringen för begångna synder:

- R. Evige Gud, av vilkens makt människans villkor beror, vi ber dig: lös alla troende avlidnas själar från alla synder, så att botfärdighetens frukt som deras vilja eftersträvat inte skall gå förlorad därför att de hindrats av döden.
- Ŵ. Du som fästad på korset tog emot rövaren som sent gjorde bot, vi ber dig ödmjukt: tvätta bort deras synder,
- R. så att botfärdighetens frukt som deras vilja eftersträvat inte skall gå förlorad därför att de hindrats av döden.⁶³

Man bedrar sig emellertid lätt, för man skulle kunna tro att responsoriet utformats efter ”la naissance du purgatoire” under t.ex. senmedeltiden, men texten är inte hög- eller senmedeltida. Omkvädet i responsoriet är i själva verket en oration, den första bönen i ett mässformulär. Orationen återfinns i det äldsta vittnesbördet om den romerska liturgin, en samling liturgiska texter från 400- och 500-talen, det s.k. *Sacramentarium Veronense*.⁶⁴ Bönen är således fornkyrklig och återspeglar en tid då allvarlig synd innebar att man fick göra bot under flera år eller rent av under resten av livet. Man kunde

61 Le Goff 1990, t.ex. s. 154–168, 218–224, 226 f., 241–250.

62 Quod si vere paenitentes in caritate decesserint, antequam dignis paenitentiae fructibus de commissis satisfecerint et omissis: eorum animas poenis purgatorii seu catharteriis ... post mortem purgari: et ad poenas huiusmodi relevandas prodesse eis fidelium vivorum suffragia, Missarum scilicet sacrificia, orationes et eleemosynas et alia pietatis officia, quae a fidelibus pro aliis fidelibus fieri consueverunt secundum Ecclesiae instituta. Denzinger, nr 856–859 (andra konciliet i Lyon, 1274); jfr nr 1304–1306 (konciliet i Florens, 1438).

63 R. Deus eterne, in cuius humana condicio potestate consistit, animas omnium fidelium defunctorum, quaesumus, ab omnibus absolve peccatis, ut penitentiae fructum, quem voluntas eorum optavit, preventi mortalitate non perdant, Ŵ. Qui in cruce positus latronem sero penitentem suscepisti, eorum, precamur pie, peccata dilue, R. ut penitentiae fructum quem voluntas eorum optavit, preventi mortalitate non perdant. CAO nr 6417.

64 *Sacramentarium Veronense*, XXXIII (Super defunctos), II, nr 1141: Omnipotens et misericors Deus, in cuius omnis humana conditio ... ; texten i övrigt är i stort sett densamma som i responsoriet, men anpassad för att en enskilds namn skall kunna nämnas. – Samlingen tillskrevs på 1700-talet påven Leo den store och benämndes därför *Sacramentarium Leonianum* intill Mohlbergs utgåva 1956. Mohlberg kallade samlingen *Sacramentarium Veronense*. Om handskriften och dess innehåll, se Vogel 1986, s. 38–59.

bara göra bot en gång. Botgöringen var offentlig och den såväl inleddes som avslutades genom en biskoplig handling. I den lokala församlingen tillhörde botgörarna en avskild grupp, en *ordo paenitentium*. De deltog i kyrkans gudstjänst men kunde inte få del av sakramenten. För den enskilde avslutades botgöringen med en högtidlig *reconciliatio*, en försoning inte bara med Gud utan också med kyrkan.⁶⁵ Med en sådan botpraxis kan det som bönen förutsätter inte ha varit alldeles sällsynt: människor hann avlida utan att boten fullbordats och därför utan att ha blivit återupptagna i kyrkans sakramental gemenskap. Det fanns således ett mässformulär för att Kristi offer i mässan skulle kunna frambäras också för dessa botgörare som nu efter döden befann sig i ett "mellantillstånd" före kroppens uppståndelse och domen.

Bönen återfinns även i sakramentarierna från 700- och 800-talen samt förvandlat till responsoriet ovan i ett antiphonarium från ca 1140.⁶⁶ Botpraxis hade emellertid vid det laget hunnit förändras i riktning mot det som skulle bli den enskilda och hemliga bekännelsen inför prästen och den av prästen anvisade botgöringen.⁶⁷ Fjärde Laterankonciliet 1215 gjorde boten i denna form obligatorisk för alla. Den fornkyrkliga bönen hade nu som responsorium blivit en bön för de vanliga syndarna som kanske, vilket man ju inte kunde veta något om, inte hann fullgöra sin bot i detta livet.⁶⁸

Medan texten till bönen och responsoriet oförändrad traderades genom århundradena förändrades däremot synen på boten. Den ofullbordade boten förblev hela tiden ett problem. En lång process ledde fram till den definition på 1200-talet som säger det som responsoriet inte säger: boten fullgörs efter döden genom poenae purgatoriae, renande straff. Att denna rening ägde rum i ett purgatorium, en skärseld, ingick i de allmänna föreställningarna.

Den andra chans som skärselden innebar skulle under senmedeltiden exploateras ända dit hän att, som någon uttryckt det, det hotade tömma helvetet. Skärselden ingav naturligtvis fruktan, men lindring fanns och om sådan kunde man försäkra sig genom gåvor till kyrkan som åtog sig att be för de döda, något som Liber daticus Lundensis vetustior, Lunds domkyrkas äldre gåvobok, bär vittnesbörd om.⁶⁹ Skärselden innebar därför också hopp för de vanliga syndarna: Från skärselden fanns ju nämligen bara en utgång, och den ledde till paradiset.

65 Om den tidiga kyrkans botpraxis, se Gy 1987, s. 101–108, och för de liturgiska handlingar genom vilka botgörarna avskildes och återupptogs, Jungmann 1932, s. 45–109.

66 T.ex. Liber sacramentorum Gellonensis, nr 2964, s. 474; Sacramentarium Gregorianum, nr 1425, s. 465 (Missa pro defunctis desiderantibus paenitentiam et minime consequentibus). Antifonariet är från Saint-Denis enligt CAO.

67 Gy 1987, s. 108–112.

68 Möjligheten att bli exkommunicerad var dock en realitet. För exkommunicerade gällde en form av offentlig bot, men dess varaktighet kan inte jämföras med fornkyrklig praxis.

69 Det är emellertid skillnad mellan populära föreställningar och kyrkoläran. Petrus Lombardus ställer frågan om huruvida den rike som har råd att försäkra sig om kyrkans bön skulle få mer hjälp efter döden än den fattige som inte hade råd med det. Båda, menar han, kommer till följd av kyrkans allmänna bön för de döda att få samma hjälp; den rikes gåva till kyrkan gör därvid ingen skillnad. Han svarar likväl praxis att man genom gåvor försäkras sig om särskilda böner. *Sententiae*, lib. IV, dist. XLV, 4.

Bibliografi

Otryckta liturgiska källor

Lund, *Universitätsbibliothek* (LUB)

Mh 6 Necrologium Lundense

Mh 7 Liber daticus vetustior Lundensis

Mh 34 Breviarium Lundense, 1503

Prag, *Nationalbibliothek*

XIII E 14b Psalterium, Regensburg, 1150–1200

Uppsala, *Universitätsbibliothek* (UB)

C 447 Breviarium Lundense, 1477

C 515 Manuale Lundense, 1200–1300 (?)

Tryckta liturgiska källor

BrAarh = *Breviarium iuxta lecturam ordinariam chori Arhusiensis*, Aarhus 1519.

BrAros = *Breviarium secundum ritum alme ecclesie Arosiensis*, Basel 1513.

BrBamb 1484 = [*Breviarium Bambergense*], Bamberg 1484.

BrBamb 1499 = [*Breviarium Bambergense*], Bamberg 1499.

BrEbor = *Breviarium ad usum insignis ecclesiae Eboracensis*, I–II [1493]. Ed.: Stephen Willoughby Lawley. (The Publications of Surtees Society. LXXI & LXXV.) Durham 1880–1883.

BrFrP 1477/78 = [*Breviarium fratrum praedicatorum*], Venezia 1477–78.

BrFrP 1483 = [*Breviarium fratrum praedicatorum*], Venezia 1483.

BrHer = *The Hereford Breviary. From the Rouen Edition of 1505 ...*, I–III. Ed.: Walter Howard Frere & Langton E. G. Brown. (Henry Bradshaw Society. XXVI, XL & XLVI.) 1904–1913.

BrLinc = *Breviarium Lincopense* [1493]. Utg.: Knut Peters. (Laurentius Petri sällskapets urkundsserie. V.) Lund 1950–1958.

BrLund 1517 = [*Breviarium Lundense*], Paris 1517.

BrNidr = *Breviaria ad usum ritumque sacrosancte Nidrosiensis ecclesie*, Paris 1519.

BrOtton = [*Breviarium Ottoniense*], Lübeck 1497.

BrRom = [*Breviarium Romanum*], 1509.

BrRosch = *Breviarium Roschildense*, Paris 1517.

BrSar 1525 = [*Portiforium seu breviarium ad insignis Sarisburiensis ecclesie usum*], Paris 1525.

BrSar 1526 = *Portiforium seu breviarium ad insignis Sarisburiensis ecclesie usum*, Antwerpen 1526.

BrSar 1531 = *Breviarium ad usum insignis ecclesie Sarum*, [1531], I–III. Ed.: Francis Procter & Christopher Wordsworth. Canterbury 1879–1886.

BrScar = [*Breviarium Scarense*], Nürnberg 1498.

BrSlesv = *Liber Breviarius secundum ordinarium ritu ac consuetudinum ecclesie et diocesis Sleszvicen*, Paris 1512.

BrStr = [*Breviarium Strengnense*], Stockholm 1495.

BrUps = [*Breviarium Upsalense*], Stockholm 1496.

Horae de Domina. Vår Frus Tider. Studier, transkription, översättning och faksimil av inkunabeln från Vadstena klostertryckeri 1495. Red.: Johnny Hagberg. Skara 2008.

Liber sacramentorum Gellonensis. Ed.: Jean Deshusses & Antoine Dumas. (Corpus Christianorum. Series Latina. CLIX.) Turnholti 1981.

ManAbo = "Manuale Aboense" [1522] i *Manuale Lincopense, Breviarium Scarense, Manuale Aboense. Katolische Ritualbücher Schwedens und Finlands im Mittelalter*. Hrgb. v. Joseph Freisen. Paderborn 1904.

- ManEbor = *Manuale et processionale ad usum insignis ecclesiae Eboracensis* [1509]. Ed.: W. G. Henderson. (The Publications of Surtees Society. LXIII.) Durham 1874.
- ManNorv = *Manuale Norvegicum* [1250–1300]. Ed.: Oluf Kolsrud. (Libri liturgici provinciae Nidrosiensis medii aevi. 1.) Oslo 1962.
- ManSar = *Manuale ad usum percelebris ecclesie Sarisburiensis* [1543]. Ed.: A. Jefferies Collins. London 1960.
- PRG II = *Le pontifical Romano-Germanique du dixième siècle*. II. Ed.: Cyrille Vogel & Reinhard Elze. (Studi e testi. 227.) Città del Vaticano 1963.
- Sacramentarium Gregorianum = *Le sacramentaire grégorien. Se principales formes d'après les plus anciens manuscrits*. I. Ed.: Jean Deshusses. (Spicilegium Friburgense. 16.) Fribourg, Suisse 1971.
- Sacramentarium Veronense: Cod. Bibl. Capit. Veron. LXXXV [80]*. Ed.: Leo Cunibert Mohlberg. Roma 1956.

Övriga källor och anförd litteratur

- Angenendt, Arnold, 2000, *Geschichte der Religiosität im Mittelalter*. 2. Auflage. Darmstadt.
- Augustinus, Sermo 173, "Quando celebramus dies fratrum defunctorum". PL 38, sp. 937–939.
- Augustinus, *Enchiridion (De fide, spe et charitate)*. PL 40, sp. 231–290; CC SL 46, s. 49–114.
- Augustinus, *De cura pro mortuis gerenda*. PL 40, sp. 591–610; CSEL 41, s. 619–660.
- Augustinus incert., Sermo 109, "Omnium christianorum spes". PL 39, sp. 1961 f.
- CAO = *Corpus antiphonarium officii*. IV. *Responsoria, versus, hymni et varia*. Ed.: René-Jean Hesbert. (Rerum ecclesiasticarum documenta. Series maior. Fontes. X.) Roma 1970.
- CC SL = *Corpus christianorum. Series Latina*. Turnholti.
- Collijn, Isak, 1934–1938, *Sveriges bibliografi intill år 1600*. I. 1478–1530. Uppsala.
- CSEL = *Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum*. Pragae m.fl.
- Cyprianus, *Liber de mortalitate*. PL 4, sp. 581–602; CC SL 3A, s. 15–32.
- DACL = *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, vol. 12. Paris 1935.
- Denzinger = Heinrich Denzinger, *Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen. Verbessert, erweitert, ins Deutsche übertragen ...* Hrsgb. v. Peter Hünermann. Freiburg im Breisgau m.fl. 1991.
- Gy, Pierre Marie, 1987, "Penance and Reconciliation". *The Church at Prayer*. III. *The Sacraments*. Collegeville, Minnesota, s. 101–115.
- Helander, Sven, 1991, "Söckenkyrkans liturgiska profil". *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. (Studier till Det medeltida Sverige. 5.) Stockholm.
- Jungmann, Josef Andreas, 1932, *Die lateinischen Bußriten in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. (Forschungen zur Geschichte des innerkirchlichen Lebens. 3–4.) Innsbruck.
- Le Goff, Jacques, 1990, *The Birth of Purgatory*. Translated by Arthur Goldhammer. Aldershot.
- Martimort, Aimé George, 1986, "The Liturgy of the Hours". *The Church at Prayer*. IV. *The Liturgy and Time*. Collegeville, Minnesota, s. 151–275.
- Ottosen, Knud, 1993, *The Responsories and Versicles of the Latin Office of the Dead*. Aarhus.
- Petrus Lombardus, *Sententiae in IV libris distinctae*. (Spicilegium Bonaventurianum. V.) Tomus II. Roma 1981.
- Petrus Lombardus, *Sententiarum libri quattuor*, PL 192, sp. 519–962.
- PL = Migne, Jacques-Paul (ed.), *Patrologia Latina*.
- Rowell, Geoffrey, 1977, *The Liturgy of Christian Burial. An Introductory Survey of the Historical Development of Christian Burial Rites*. (Alcuin Club Collections. 59.) London.

- Sicard, Damien, 1987, "Christian Death". *The Church at Prayer*. III. *The Sacraments*. Collegeville, Minnesota, s. 221–240.
- Schmid, Toni, 1929, "Breviarium Lundense 1477". *Scandia*, vol. 2:2, s. 282–284.
- Scourfield, J. H. David, 1996, "The *De Mortalitate* of Cyprian: Consolation and Context". *Vigiliae Christianae*, vol. 50:1.
- Strömberg, Bengt, 1955, *Den pontifikala liturgin i Lund och Roskilde under medeltiden*. (Studia Theologia Lundensia. 9.) Lund.
- Taft, Robert, 1993, *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and Its meaning for Today*. Collegeville, Minnesota.
- Vahlquist, Fredrik, 2008, "Sveriges äldsta tryckta bönbok – en unik inkunabel från Vadstena klostertryckeri". *Horae de Domina. Vår Frus Tider. Studier, transkription, översättning och faksimil av inkunabeln från Vadstena klostertryckeri 1495*. Red.: Johnny Hagberg. Skara.
- Vogel, Cyrille, 1986, *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources*. Revised and translated by William G. Storey & Niels Krogh Rasmussen. Washington D. C.